

ODLUKA O IZBORU IDEJNOG PROJEKTA KOJI ĆE PREDSTAVLJATI CRNU GORU NA XIX MEĐUNARODNOJ IZLOŽBI ARHITEKTURE U VENECIJI (BIENNALE ARCHITETTURA)

I UVOD

Ministarstvo prostornog planiranja, urbanizma i državne imovine Crne Gore (Raspisivač) je u saradnji sa Komesarkom i Kustoskinjom crnogorskog paviljona, sprovelo je Konkurs za izbor idejnog projekta koji će predstavljati Crnu Goru na XIX Međunarodnoj izložbi arhitekture u Veneciji – Biennale Architettura (u daljem tekstu Bijenale arhitekture).

Bijenale arhitekture (*Mostra Internazionale di Architettura – Biennale Architettura*) je vodeća svjetska izložba u oblasti arhitekture, kojom se utvrđuju presječna stanja, definišu pitanja, ispituju mogućnosti i trasiraju perspektive u razvoju profesije. Ovogodišnje izdanje Bijenala planirano je za realizaciju u periodu 10. maj - 23. novembar u Veneciji, (<https://www.labiennale.org/en/architecture/2025>).

Crna Gora će, povodom učešća na ovogodišnjem Bijenalu arhitekture, otvoriti nacionalni paviljon u galerijskom prostoru ArteNova, smještenom na lokaciji Campo San Lorenzo u Veneciji.

II ARTIKULACIJA TEME U NACIONALNOM OKVIRU

Koncept Nacionalne prezentacije Crne Gore na predstojećem Bijenalu arhitekture nosi naslov: **TERRAM INTELLIGERE**.

TERRAM INTELLIGERE, u direktnom prevodu na italijanski jezik – *Comprendere la terra*, na engleski jezik – *to Understand the Land*, i na jezike našeg regiona – *Razumjeti zemlju*, akcenat stavlja na „zemlju“, fantastične prirodne cjeline Crne Gore i na infinitiv glagola „razumjeti“, kojim se aktivno zahtijevaju imaginativni i suptilniji pristupi, detaljnije interpretacije i novi narativi iz dijaloga čovjeka i zemlje.

Nacionalna postavka Crne Gore će se fokusirati na jedan ili više fenomena prepoznatih na teritoriji Crne Gore, koji se primarno odnose na neke od teza iz zadatkom postavljenog okvira, sa posebnim osvrtom na pitanje: *Kako da prepoznamo postojeće ili ustanovimo nove načine prilaska zaokruženim prirodnim sistemima, tako da naša uloga ne bude samo eksploatorska ili pasivna?*

U skladu sa Ratijevom instrukcijom o potrazi za lokalnim rješenjima kojima bi bilo moguće adresirati globalna pitanja kriza životne sredine, konkursom se traže odgovori na jednu od ponuđenih teza koje su vezane za razumijevanje zemlje i čovjekovog odnosa ka zemlji, na slučajevima iz Crne Gore, kroz:

- Primjer dihotomije prirodnog i vještačkog;

- Primjer jedinstvene prirodne pojave i odnosa čovjeka ka njoj;
- Primjer cirkularnog pejzaža, prepoznavanje mehanizma opstanka i uspostavljanje dijaloga sa njim;
- Prirodni sistem i ljudske tragove u njemu - slojevitost i analiza načina života pojedinaca i zajednica koje su u bližoj svakodnevnoj vezi sa zemljom;
- Tvrdi prirodni prostori transformacije - granični prostori;
- Primjer napuštenih ostataka graditeljskog nasljeđa u specifičnim prirodnim ambijentima;
- Prirodu i mehanizme prirode kao spasitelja iz savremene urbane krize.

III KONKURSNI ROKOVI I PRISTIGLI RADOVI

Konkurs je bio otvoren od 21.01 – 10.02.2025. godine. U predviđenom roku pristiglo je 11 konkursnih radova sljedećih autora:

- 01_Ivan Šuković, Dejan Todorović i Emir Šehanović;
- 02_Marko Stjepčević, Nemanja Milićević, Goran Andrejin i Sonja Dubak;
- 03_KAI Architecture: Danica Pavićević, Emilija Petrinjac, Predrag Krstić i Lejla Nurković;
- 04_Branislav Redžić, Milica Tasić i Tamara Radović;
- 05_Aleksandra Mihajlović, Milan Šimšić, Saša Mišković, Luxsika Lunla, Milica Sretenović, Myrsini Alexandridi, Milena Kojić, Maja Budumir, Rosemary Nasrin;
- 06_Ema Alihodžić, Nora Lefa i Sara Stojkanović;
- 07_Vasilija Abramović, Oliver Frank Chanarin, Ruari Glynn;
- 08_APSS INSTITUT: Dijana Vučinić, Vasilije Bušković, Milica Nikolić, Luka Bošković, Anđela Bubanja, Jelena Vučić, Nikolina Đukanović;
- 09_FEŠTA d.o.o: Veljko Vulcanović, Đorđe Šćepanović, Nikola Gogić, Matija Miljanić, Nikica Lazarević;
- 10_Nikola Joksimović, Itana Ćupić, Relja Ćupić, Stefan Jovičić, Laura Lohmann, Mili Gazivoda;
- 11_Atelier Marko Brajović: Marko Brajović, Bruno Bezerra, Kelen Tomazelli, Priscila Sati, Luisa Marinho, Teresa Lima, Mana Murphy i partner Pagu Senna („Fehra“ studio).

IV ŽIRI

Žiri konkursa za izbor idejnog projekta koji će predstavljati Crnu Goru na ovogodišnjem Bijenalu arhitekture radio je u sastavu:

1. **Mirjana Đurišić**, komesarka nastupa Crne Gore na Bijenalu arhitekture;
2. **Dr Miljana Zeković**, kustoskinja nastupa Crne Gore na Bijenalu arhitekture;
3. **Dr Veljko Radulović**, profesor na Arhitektonskom fakultetu u Podgorici, Univerzitet Crne Gore;

4. **Tamara Marović**, M.Arch., članica kreativnog tima nastupa Crne Gore na Bijenalu arhitekture;
5. **Maja Radonjić**, M.Arch., članica kreativnog tima nastupa Crne Gore na Bijenalu arhitekture.

V ODLUKA O IZBORU POBJEDNIČKOG RADA

Žiri je jednoglasno donio odluku da će Crnu Goru na XIX Bijenalu arhitekture u Veneciji predstavljati projekat autora Ivana Šukovića, Dejana Todorovića i Emira Šehanovića.

VI OBRAZLOŽENJE ŽIRIJA

Žiri je u održao dvije sjednice u punom sastavu i to 11.02. i 12.02.2025. godine - na kojima je izvršena detaljna evaluacija i kritička analiza svih pristiglih radova. Razmatrani su svi aspekti odgovora na zadatu temu koja je propisana raspisom konkursa, a u skladu sa kriterijumima za evaluaciju konkursnih radova.

U prvom krugu evaluacije, žiri je konstatovao da 6 konkursnih radova posjeduju naročite kvalitete koji ih kandiduju za sljedeći krug evaluacije i to:

- Rad pod r. brojem 01: Ivan Šuković, Dejan Todorović i Emir Šehanović
- Rad pod r. brojem 02: Marko Stjepčević, Nemanja Milićević, Goran Andrejin i Sonja Dubak
- Rad pod r. brojem 06: Ema Alihodžić, Nora Lefa i Sara Stojkanović
- Rad pod r. brojem 07: Vasilija Abramović, Oliver Frank Chanarin, Ruari Glynn,
- Rad pod r. brojem 08: APSS INSTITUT: Dijana Vučinić, Vasilije Bušković, Milica Nikolić, Luka Bošković, Anđela Bujanja, Jelena Vučić, Nikolina Đukanović
- Rad pod r. brojem 11: Atelier Marko Brajović: Marko Brajović, Bruno Bezerra, Kelen Tomazelli, Priscila Sati, Luisa Marinho, Teresa Lima, Mana Murphy i partner Pagu Senna („Fehra“ studio).

Kvalitet ovih radova ogleda se, prije svega, u visokom stepenu estetske artikulacije predloženih rješenja i koherentnom narativu koji ih prati. U kontekstu konkursa, naročito je inspirativna, ali i metodološki dragocjena, heterogenost pristupa i konceptijskih okvira autorskih timova. Žiri je prepoznao da ova raznovrsnost obogaćuje proces evaluacije, ali istovremeno predstavlja izazov u selekciji, zahtijevajući pažljivo promišljanje i nijansirano vrednovanje svakog predloženog rješenja.

Stoga je žiri zaključio da se radovi pod rednim brojevima 01, 07 i 11 izdvajaju svojim specifičnim pristupom i promišljenim odgovorom na konkursni zadatak. Svaki od njih na svoj način artikuliše ključne prostorne i konceptualne ideje crnogorskog paviljona, nudeći različite interpretacije identiteta, konteksta i savremenih arhitektonskih tendencija, pri čemu su autorski timovi pokazali izuzetnu osjetljivost prema temi i njenim mogućnostima. Iz tog razloga, žiri je jednoglasno odlučio da organizuje konsultacije sa sva tri tima u cilju donošenja konačne odluke.

Nakon završetka diskusije i konsultacija sa svakim od timova koji su se našli u najužem izboru, u posljednjem krugu žiriranja, žiri je donio jednoglasnu odluku da za nacionalnog predstavnika

Crne Gore na XIX Bijenalu arhitekture u Veneciji izabere tim **Ivana Šukovića, Dejana Todorovića i Emira Šehanovića** pod nazivom „**Terram intelligere: INTERSTITIUM.**“

Rad pod nazivom „**Terram intelligere: INTERSTITIUM**“ („**Razumjeti zemlju: INTERSTICIJUM**“) je u potpunosti zadovoljio sve formalne, kvalitativne i suštinske uslove konkursa. Autori su se svojim odgovorom na nacionalnu temu kojom se Crna Gora predstavlja na ovogodišnjem Bijenalu arhitekture „Razumjeti zemlju“, izdvojili od drugih timova, predstavljajući fundamentalno i u svim aspektima podržan interdisciplinarni projekat, koji u sebi donosi polet razumijevanja i učenja među generacijama i među vrstama.

Polazeći od detaljne analize elementa lokalno specifičnog narativa vezanog za uspostavljanje razgraničenja u zemlji, kao podjednako prostornog i kulturološkog crnogorskog fenomena – međe – autori ga u svom rješenju prevode u konstelaciju nastanjenih, lebdećih, polikarbonatnih oblika. Uspostavljena prostorna struktura je personifikacija dihotomija: prošlog i budućeg, umjetnosti i nauke, društvenog i prirodnog – prostora susreta i sagledavanja mogućnosti daljeg, održivog, rezilijentnog modela rasta prirodnih organizama i otvaranja dijaloga sa čovjekom, te primjene naučenog u planiranju i izgradnji budućih životnih prostora. Arhitektura ovih pojedinačnih polikarbonatnih oblika, koji mogu biti tumačeni i kao svojevrsni arhitektonski prototip, ali i cijele konstelacije ukazuje na važnost eksperimentalnih formi i materijala, kao i na medijatorsku ulogu arhitekture u svijetu budućnosti i jasan je odgovor na pitanje Karla Ratija o razumijevanju arhitekture kao agenta i alata kojim uspostavljamo veze među različitim vrstama i svjetovima. Arhitektura postavke shvaćena kao granični prostor umjetnosti i nauke, na mikro nivou donosi uvid u razvoj mikro svijeta – stanovnika polikarbonatnih oblika – specifičnih bakterijskih kultura prikupljenih na lokalitetima u Crnoj Gori. Istraživanje mikrobioloških procesa i njihovog potencijala za primjenu u arhitekturi i građenju jeste naučni osnov ovog rada, koji približava i čini prijemčivim za analizu posjetiocima i posmatračima ono što u svakodnevnom životu ostaje nevidljivo. „Živa laboratorija“ uspostavljena na ovaj način nudi istraživanje i učenje iz mikrop procesa, otvarajući opcije za razmatranje potencijalnih analognih primjena ovih procesa u graditeljskim praksama budućnosti.

Uz izuzetni narativni i estetički domet, rad donosi i jednu specifičnu, i u arhitektonskom diskursu današnjice izgubljenu, a neophodnu komponentu poetike. Istražujući granice, njihovu dualnu prirodu nepomjerljivosti i nepostojanosti kroz različite dimenzije i razmjere, projekat otvara polje mogućih kreativnih interpretacija zemlje i, kako autori navode, „njenog glasa, nečujnog, a duboko prisutnog“ koji daje volumetriju prostoru za dijalog sa prirodom i za učenje od prirode. Jedinstvom svih ovih komponenti koje simultano egzistiraju u projektu, posjetilac dobija naučnu i emotivnu satisfakciju, u smislu identifikacije sa vrstama koje nas (i dalje) uče.

U svim ostalim aspektima kvalitativnog evaluiranja rada, postignute su veoma visoke ocjene, koje u rezultatu u potpunosti preporučuju ovaj rad za realizaciju.

Rad pod nazivom „**STATE MACHINE**“ („**DRŽAVNA MAŠINA**“) autorskog tima koji čine Vasilija Abramović, Oliver Frank Chanarin i Ruairi Glynn sa saradnicima, otvara mogućnosti novog razmatranja digitalizovanih nacionalnih crnogorskih arhiva. Kao jedan od vodećih svjetskih trendova – kreativna interpretacija i istraživanje arhivskih podataka u interdisciplinarnim kolaboracijama, nudi uvide u potencijale viševjekovnih sakupljačkih napora. Napretkom

digitalizacije mnogi segmenti raznih arhiva već postoje u svojim elektronskim oblicima, a autorski tim predlaže da upravo ovi podaci postanu osnovni gradivni element izložbene postavke. Primjenom specifičnog robota – patenta koji autorski tim već razvija i prethodno je dokazana njegova sposobnost da odgovori na slična pitanja sortiranja i katalogiziranja podataka – prostor galerije/paviljona postao bi mjesto susreta čoveka i mašine. Kako autori pišu „mašine – naši partneri sjutrašnjice“ kao glavni protagonisti izložbe bi obezbijedili jedinstveno artificijelno kolektivno iskustvo za posmatrača postavke. Zamišljeno je da robot, instaliran na podužni zid galerije, tokom ukupnog šestomjesečnog vremenskog intervala trajanja izložbe, stvara specifičnu digitalnu tapiseriju iz podataka koje iščitava sa dostupnih gradivnih elemenata kompozicije u paviljonu, koji su zapravo nosači vizuelnih informacija digitalizovane arhive. U ovom procesu, autorski tim posjetioca/posmatrača vidi kao aktivnog agenta u procesu proizvodnje novih vrijednosti, jer je on sve vrijeme praćen senzorima – od kretanja po prostoru galerije, do zadržavanja pogleda na specifičnoj konstelaciji odabranih slika od strane robota, koja se u trenutku posjete nalazi na izložbenom zidu. Ovaj aktivni performans prate projekcije koje upotpunjuju doživljaj razumijevanjem sa kog lokaliteta u Crnoj Gori je preuzet koji arhivski podatak, kao i osjećaj da je kompozicija u paviljonu organizam koji prati i posmatra posjetioca, koliko i on posmatra nju.

Usaglašenost rada sa temom hibridne inteligencije, kao jednom od tema Bijenala je potpuna, dok je usaglašenost sa nacionalnom tematizacijom ostala u domenu primjene nacionalne arhive. Kompleksan koncept koji se teorijski oslanja na beskrajne nacionalne (državne, privatne i naučne) arhive, u praktičnoj bi realizaciji u ovom trenutku donio samo segment očekivanog odgovora na temu ovog zanimljivog sistema novog učenja, jer bi u fizičkom smislu, broj obrađenih elemenata sa kojih robot iščitava podatke (fotografija u ramovskim nosačima) ostao na nekoliko stotina od hipotetički beskrajnog broja postojećih arhivskih podataka. Žiri je jednoglasnog stava da je projekat u presječnom trenutku sadašnjice u razvojnoj formi sa intrigantnim potencijalom za neku buduću primjenu.

Rad pod nazivom „**TERRA INTELLIGERE: GREETINGS FROM THE FUTURE**“ („**RAZUMETI ZEMLJU: POZDRAVI IZ BUDUĆNOSTI**“) autorskog tima koji dolazi iz ateljea Marka Brajovića donosi priču o zemlji kao vječnoj čovjekovoj inspiraciji da „razumije, sanja i zamišlja“ razne opcije koje proizilaze iz reverzibilnih relacija čovjeka i zemlje. Polazeći od teme najvećeg crnogorskog blaga – nacionalnih parkova, radom je predloženo preispitivanje korišćenja nacionalnih lokaliteta u budućnosti, preko vještački generisanih zamišljenih scenarija upotrebe ovih prostora od strane čovjeka. Ove opcije budućih korišćenja bile bi stvorene uz pomoć softvera koji koristi vještačka inteligencija, preko narativnih predložaka (tzv. „promptova“) kojima bi autori zamišljali moguće i eventualne upotrebe parkova (na primer – izgradnje staklenih mostova preko nepremostivih prirodnih konfiguracija i slično). Kao osnovni vizuelni ulaz u ovaj proces, autori predlažu upotrebu postojećih sakupljenih razglednica nacionalnih parkova i koristeći sliku koja je već prepoznata i prihvaćena kao „pozdrav iz Crne Gore“, njenim unaprijeđenjem diktiraju otvaranje novih mogućnosti. U fizičkom smislu, projekat bi bio postavljen kao analogna prostorna instalacija u galeriji u obliku kontinualne metalne mreže istkane od elemenata koji čine ove razglednice budućnosti, ovješane posebnim inženjerskim rješenjem na plafon. Osnova galerijskog plafona bila bi podijeljena na dvanaest segmenata, koji u jednom dijelu predstavljaju pomični interaktivni segment instalacije, otvoren za reagovanje posjetilaca/posmatrača izložbe. Posjetilac bi jednostavnim povlačenjem na zidu pozicioniranih konopa sa vrećama zemlje kao

protivtegom, uticao na vizuelnu promjenu instalacije u navedena tri segmenta. Ovim bi se stvorila promjena konfiguracije plafonske komponente instalacije, što bi posljedično i privremeno uticalo na promjenu i prostornu dinamiku na tom dijelu postavke.

U odnosu na jednu od tema Bijenala koja predlaže inovativnu upotrebu alata vještačke inteligencije za predviđanje budućnosti, projekat je usaglašen. U odnosu na nacionalnu tematizaciju, projekat se oslanja na prirodna bogatstva zemlje kao polaznu osnovu u radu, ali i kao inspiraciju u svojoj fizičkoj manifestaciji. Ipak, u rezultatu, žiri je izoštrio stanovište da bi ovakva vrsta prostorne instalacije više odgovarala drugoj vrsti prezentacijskog okvira, te da slike budućnosti kreirane od strane jednog autorskog tima donekle zanemaruju druge učesnike u procesu predviđanja budućnosti. Kako je interakcija viđena kao jedna od osnovnih vrijednosti ovog projekta, njeno ograničenje na upravljanje fizičkom strukturom u jednom dijelu postavljene mreže, takođe, donosi raskorak između narativa i realizacije ovog projekta.

Rad pod nazivom „**DO NOT TOUCH! YUGOSLAVIA**“ autorskog tima koji čine Ema Alihodžić, Nora Lefa i Sara Stojkanović, snažno komunicira ideju suočavanja s nasljeđem jugoslovenskog perioda kroz prostornu memoriju i njenu petrifikaciju. Centralni kubus, definisan reljefnim zidovima koji evociraju industrijske pejzaže i njihove trajne posljedice, stvara ambijent u kome se prošlost posmatra kao zamrznuti fragment kolektivne svijesti. Prostorna organizacija paviljona, uz kontrast između spoljašnje geometrijske preciznosti i unutrašnje organičenosti "toxic beauty" pejzaža, otvara kompleksan dijalog između sjećanja, zaborava i njihovog uticaja na savremeni identitet. Atmosfera paviljona, istovremeno impozantna i intimna, uspješno angažuje posjetioce, podstičući ih da promišljaju o prostoru kao nosiocu istorijskih, ekoloških i društvenih narativa.

Međutim, iako projekat efektno dotiče pitanja inteligencije, memorije i odnosa prema nasljeđu, u kontekstu zvanične teme Bijenala "TERRAM INTELLIGERE", koja se fokusira na razumijevanje zemlje kroz prizmu globalnih ekoloških izazova i lokalnih odgovora, otvara se prostor za dublje promišljanje održivih rješenja. Integracija elemenata koji bi konkretno odgovorili na aktuelne ekološke krize, poput inovativnih metoda revitalizacije industrijskih pejzaža, mogla bi dodatno osnažiti koncept i obogatiti njegov doprinos odnosu prema ovim prostorima u budućnosti.

Predloženi koncept pod nazivom „**COLUMBARIUM ADRIATICUM**“ autorskog tima koji čine Marko Stjepčević, Nemanja Milićević, Goran Andrejin i Sonja Dubak - predstavlja inovativno prostorno, materijalno i simboličko preispitivanje granice kao dinamičnog interfejsa između prirodnih i antropogenih procesa. Vertikalna površina, umjesto da funkcioniše kao rigidna barijera, artikuliše se kao biološki aktivan element koji proizilazi iz terena, klime i prirodnih sistema, integrišući se sa okruženjem kroz procese prilagođavanja i regeneracije. Umjesto da modifikuje ili potiskuje reljef, struktura ga interpretira i usvaja kao primarni prostorni parametar, čime redefiniše odnos arhitekture i pejzaža.

Ovakav sistem može se shvatiti kao adaptivni filter, odnosno inteligentna membrana koja posreduje između različitih kulturnih i društvenih slojeva, otvarajući prostor za interakciju među ljudima i disciplinama. U simboličkom smislu, predloženi koncept artikuliše novu paradigmu arhitektonske inteligencije – onu koja ne teži dominaciji nad prostorom, već usvaja princip prilagodljivosti, postajući model za arhitekturu budućnosti: responsivnu, kolektivnu i regenerativnu. Umjesto razdvajanja prirodnog i izgrađenog, ovaj istraživački okvir uspostavlja

sistem interakcije koji arhitekturu pozicionira kao laboratoriju ekološke i materijalne regeneracije.

Iako koncept "In Between" nudi snažan eksperimentalni pristup interakciji arhitekture i prirodnih procesa, njegov naglasak na apstraktnoj prostornoj logici je umanjio njegovu komunikativnost i neposrednu čitljivost u okviru Bijenala arhitekture, gdje je važno da paviljon kroz jasan narativ i arhitektonski jezik artikuliše prepoznatljiv i relevantan doprinos savremenoj diskusiji.

U radu pod nazivom „**VRANJINA: THE ISLAND THAT WAS NOT MEANT TO BE**“ („**VRANJINA: OSTRVO KOJE NIJE MOGLO BITI**“) autorskog tima koji čine Dijana Vučinić, Vasilije Bušković, Milica Nikolić, Luka Bošković, Anđela Bujanja, Jelena Vučić, Nikolina Đukanović - narativ je bogat i slojevit i pruža dubok uvid u lokalne fenomene, uspješno oslikavajući jedinstvenu dinamiku odnosa između prirode i zajednice na Vranjini - kroz istorijsku, kulturnu i ekološku prizmu. Autori vješto integrišu lokalne priče i tradicije u globalni kontekst, stvarajući upečatljivu i angažovanu priču o Vranjini. Međutim, iako je rad duboko ukorijenjen u specifičnosti lokalnog pejzaža, nedostaje jasnije povezivanje sa zvaničnom temom u širem smislu, posebno u pogledu preispitivanja savremenih izazova i univerzalnih rješenja za globalne krize. Rad bi mogao biti dodatno osnažen modelima održivosti koji se mogu reinterpretirati kao inteligentni modeli za buduće arhitektonske i ekološke izazove.

U Podgorici, 14. februara 2025. godine.

KONKURSNI ŽIRI:

- **Mirjana Đurišić**, komesarka nastupa Crne Gore na Bijenalu arhitekture;

- **Dr Miljana Zeković**, kustoskinja nastupa Crne Gore na Bijenalu arhitekture;

- **Dr Veljko Radulović**, profesor na Arhitektonskom fakultetu u Podgorici, Univerzitet Crne Gore;

- **Tamara Marović**, M.Arch., članica kreativnog tima nastupa Crne Gore na Bijenalu arhitekture;

- **Maja Radonjić**, M.Arch., članica kreativnog tima nastupa Crne Gore na Bijenalu arhitekture.